

СВІДКИ ЕПОХ

Адріано РОККУЧЧІ

XX СТОЛІТТЯ ТА ХРИСТІЯНСЬКІ ЦЕРКВИ: СПАДОК МУЧЕНИКІВ. ДЕЯКІ РОЗДУМИ

Рубіж століть і тисячоліть супроводжується роздумами вчених про історію XX століття. Роботи Хобсбаума та Фюре відкрили дискусію серед істориків щодо тлумачення та підсумків XX століття.¹ І в науковому співтоваристві, що зробило минуле предметом свого вивчення, з'явилася потреба у пам'яті та історичному розумінні, значення яких виходить за межі вузького кола спеціалістів. Наприкінці XX століття ми спостерігали і спостерігаємо поступове зменшення відчуття історії в наших суспільствах, які, здається, живуть у розширеному сьогочасному, інколи абсолютизованому. Тому потреба в історичній пам'яті життєво важлива для розуміння нашого нинішнього часу та для задумів майбутнього.

Треба глибоко розуміти складність болісного шляху. Роздуми про відносини між церквами та між християнськими культурними світами, висловлюючись бахтінськими категоріями, обов'язково повинні набути історичної перспективи, що не зупиняється, ясна річ, на 1900-у році, але досліджує і важливий внесок XX століття.

Розділ церков призвів до появи різноманітних та складних історичних шляхів, які непросто звести в одне лише роз'ясненнями вчень, що досягаються за допомогою діалогу, хоча вони й необхідні. Упродовж століть християнські церкви утворилися з усіма особливостями, і часто дуже відрізняються одна від одної. Кожна Церква – це і цілий культурний світ з особливими рисами релігійного мислення, які пов'язуються з історичною традицією, і часто риси ці виявляються малозрозумілими, а інколи й малоприйнятними для віруючих інших церков. Однак у XX столітті церкви, як ніколи, виявилися пов'язаними одна з одною, що викликало обмін ідеями, зустрічі віруючих різних християнських конфесій, взаємне знайомство й розуміння іншого в його відмінності від мене, що і є умовою для будь-якого шляху зустрічі та зближення².

XX століття було надзвичайним часом і у своїх найсвітліших сторінках, і в таких, що були найтемнішими. Лауреат Нобелівської премії з літератури Вільям Голдінг сказав: “Я не можу не думати про те століття, яке було, певно, найжорстокішим в історії”³. Справді, XX століття було століттям двох світових воєн та безлічі кривавих конфліктів, Хіросіми та Нагасакі, Освенціма та Колими, геноцида євреїв та вірмен, спустошливого голоду. У мої наміри не входить наводити довгий перелік жахливих подій, які ознаменували собою історію XX століття, хоча й необхідно, аби те, що відбулося, не було кинуте в забуття. Я хотів би, однак, простежити шлях, що його пройшли християнство та церкви у XX столітті в суперечливих перипетіях історії.

Досліджуючи складні відносини між історією XX століття та християнськими церквами, я хотів би зупинитися на одній сторінці цієї історії, яку почали з особливою увагою висвітлювати в останнє десятиріччя, – на історії мучеництва. Моїм внеском до цієї теми будуть деякі роздуми, що допомагають звернутися до пам’яті спадщини історії християнства XX століття, що має велике значення і для відносин між церквами. В Італії нещодавно вийшла фундаментальна праця історика Андреа Рікарді “Il secolo del martirio” (“Століття мучеництва”), що подає “велику фреску християнського життя XX століття”⁴. У Росії в останнє десятиріччя провадиться безцінна робота Православного Свято-Тихонівського Богословського інституту, що збирає матеріали та інформацію про тисячі свідків віри Російської Православної Церкви до найціннішого комп’ютерного архіву; перші результати цієї роботи були опубліковані у першому з двох томів “За Христа пострадавшие”⁵. Численні книги були видані про мучеництво Російської православної церкви, багато із цих книг заслуговують на увагу, проте, не маючи можливості зупинитися на всіх, я хотів би згадати тільки чотири томи ієромонаха Дамаскіна (Орловського): *Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской православной церкви XX столетия*⁶.

Можливо, саме мучеництво стало для християнських церков XX століття найзначнішою рисою того, як бути християнином у цей жорстокий час. Євангельським свідченням християн характеризувалися найважчі та найболючіші повороти XX століття. Мучеництво торкнулося майже всіх церков і супроводжувало їхній шлях від початку до кінця цього “короткого століття”, за виразом Хобсбаума. Історія переслідувань християн XX століття була особливо широкою та багатоманітною. Сотні тисяч, а можливо, й мільйони християн

упродовж століття були убиті на всіх континентах та в усіх християнських церквах. Православні, віруючі давніх східних церков, протестанти й католики зазнали переслідувань – від комуністичного Радянського Союзу до Європи під владою нацизму, від Іспанії тридцятих років до східної Європи після Другої світової війни, від місіонерів, убитих в Азії, Африці, Латинській Америці до злочинів, учинених японцями в Азії та Океанії, від комуністичної Азії до Мексики у двадцяті роки, від Африки, що роздирається конфліктами, до Латинської Америки під владою диктаторських режимів, од вірмен, убитих упродовж Першої світової війни, до Індії та Пакистану з міжрелігійною напругою, до арабо-ісламського світу в Лівані, Судані та Алжирі, від мучеників милосердя до жертв мафії та тероризму. Це було “масове мучеництво”, мучеництво не тільки тієї або іншої церкви, а й мучеництво всього християнства. У цій історії з’являється, як сказав Рікарді, “можливо, забутий або невідомий лик християнства XX століття. Це лик гнаного натовпу християн, чоловіків та жінок”⁷.

У XX столітті, за висловом Івана Павла II, “Церква знову стала Церквою мучеників”⁸. Це не видається мені незначним аспектом історії християнства XX століття, й роздуми про перспективи відносин між церквами мають, на мою думку, завжди співвідноситися із цією великою історичною спадщиною. У найпохмуріші та найсмутніші моменти XX століття християни свідчили про Євангеліє та свою віру, часто навіть ціною власного життя. У XX столітті, за точним виразом французького соціолога Еміля Пуля, “світ відійшов від Бога”, тобто в частині культурного світу з християнськими традиціями звузився релігійний горизонт, з яким раніше були пов’язані і суспільне, і приватне життя людей⁹. Життя суспільства та особистості дедалі більше розвивалося так, ніби Бога не існує, релігійний фактор поступово втрачав своє значення. Це складний процес, що розвинувся у XX столітті й набуває то вигляду секуляризації, то секуляризованої релігії нації, крові та раси, держави, ідеології. Сучасники часто трагічно сприймали ці радикальні перетворення. Архієпископ Тулузи монс. Сальєж, один із французьких єпископів, які найтвердіше опиралися нацизму та колабораціоністському режиму Віші, у листопаді 1941 року заявив: “Світ без Бога, без любові – страшний. Ви можете пересвідчитися в цьому. Світ без Бога, без любові відсилає до ідеї пекла, який і є остаточно світом без Бога і без любові”¹⁰. 1948 року єпископ Паризький, кардинал Сюард, повторював за ним у своєму прекрасному посланні “*Le Sens de Dieu*” (“Відчуття Бога”): “Цивілізацію нашу можна було б точніше визначити за її характером,

що відрізняє її від усіх попередніх цивілізацій: суспільство без Бога... Бог відсутній, вигнаний, викинутий із самого серця життя. Суспільство закрилося, усунувши Його, і вмирає від порожнечі, від неіснування Бога”¹¹.

Патріарх Константинопольський Афінагор, питає себе в бесідах з Олів’є Клеманом: “Що ми наробили? Що накоїли? Христос пішов від нас. Ми прогнали Його, гордістю, ненавистю, фарисейством, ми вигнали дух Євангелія. І Христос пішов від нас. Де Він тепер? Блукає мандрівником, незнайомцем серед бідняків, принижених, знедолених нашої землі? Можливо, нині Він в Індії, в Африці? Серед тисяч самотніх людей у великих містах? Але ж ми не можемо без Нього жити. Нам потрібно Його знайти”¹². Єлизавета Юріївна Скобцова, мати Марія, російська православна черниця, котра загинула у нацистському таборі за те, що прийняла переслідуваних євреїв у своєму пансіоні для бідних у Парижі, написала вірші про те, як Христос залишив світ: “Он жил средь нас. Его печать лежала // На двадцати веках. Все было в Нем. // Вселенная Его лишь отражала. // Не так давно, спокойным серым днем, // Ушел из храмов и домов убогих // Один, босой, с сумой, с крестом, с огнем”¹³.

У XX столітті світ відійшов од Бога, але християни залишилися у світі і жили у глибокому зв’язку з історією, з дійсним та вистражданим свідомством. 1938 року мати Марія писала: “Наша безбожна – не просто нехристиянська – епоха, наш матеріалістичний і нігілістичний час виявляється, водночас, часом, переважно християнським, періодом, закликаним явити та ствердити християнське таїнство у світі... Ранок страждання, муки, блаженства та звільнення. Його світло ясно освітлює хреста, зведеного над світом. Людина прибита до хреста. Хіба це не християнська епоха?”¹⁴. Християни залишилися у світі, але майже всюди вони виявили, що залишилися в меншості. У християнських суспільствах вони перейшли від умов життя у більшості до того, щоб жити меншістю, іноді навіть жорстоко переслідуваною. Найтонші та найчутливіші люди відчули цю зміну ще тоді, коли вона тільки відбувалася. Зміною цією супроводжувались іноді трагічні події, як у Європі в роки Другої світової війни. Бельгійський письменник Луї Ван ден Босше на початку конфлікту писав: “Ми входимо у ніч, і неможливо передбачити ані її тривалості, ані світанку, з яким вона закінчиться... Ми повинні підготуватися жити в темряві довгу ніч, збурену боротьбою та всілякими утисками і, звичайно ж, затьмарену жорстокими втратами та самопожертвою, яких ми змушені будемо зазнати... І, звичайно ж, віра християн не вирушить

знову на завоювання землі, поки не пройде довге та важке очищення у темній ночі, до якої ми вже увійшли”¹⁵.

Таким самим було також бачення світу патріархом Тихоном, чиїми останніми словами перед смертю були: “Скоро настане ніч, темна і довга”¹⁶. У своєму посланні, в якому він піддавав анафемі гонителів Церкви 19 січня (1 лютого) 1918 року, він писав: “Тяжкий час переживає нині Свята православна церква Христова в Російській землі: гоніння воздвигли істини Христової явні і таємні вороги сієї істини і прагнуть до того, щоб погубити діло Христове, і замість любові християнської всюди сіють зерна зла, ненависті та братовбивчої брані. Забуті та спаплюжені заповіді Христові про любов до ближніх...”¹⁷. “Коротке століття”, за інтерпретацією Хобсбаума, почалося з Першої світової війни і від самого початку вирізнялося переслідуваннями християн. На думку багатьох істориків, Жовтнева революція була поворотною подією в історії століття. У Росії з 1917 року почали відбуватися події, що мали величезне значення для шляху всього християнства у XX столітті. Патріарх Московський та Всія Русі Олексій II писав: “Двадцяте століття – особливий час у житті Російської церкви. Це – епоха небачених гонінь за віру, що за своїми масштабами, цинічністю, підступністю та жорстокістю, перевищили все, що будь-коли випадало на долю послідовників Христових”¹⁸. Переслідування Російської православної церкви перебуває в самому серці цього століття мучеництва. 30 січня (12 лютого) 1918 року патріарх Тихон писав священнику Томської єпархії Миколі Троїцькому: “...І на Російській землі були сповідники й мученики за любов до пастви своєї... У наші смутні дні явив Господь ряд нових страждальців – архіпастирів і пастирів... убієнні та замордовані очманілими та нещасними синами Батьківщини нашої. Нехай обмине нас чаша сія. Але якщо пошле нам Господь випробування гонінь, уз, мук і навіть смерті, будемо терпляче зносити все, віруючи, що не без волі Божої звершиться це з нами і не залишиться безплідним подвиг наш, подібно до того, як страждання мучеників християнських підкорили світ вченню Христовому”¹⁹.

Під час Першої світової війни і народ із давньою християнською традицією, а разом із ним його Церква зазнали справжнього геноциду. Відомі страждання вірмен в Анатолії в ті роки. Звичайно, до моїх намірів не входить зупинятися на історіографічних дискусіях із питання про ці трагічні події, реконструкція яких вірменськими та європейськими істориками критикується турецькими вченими²⁰. Безперечним залишається факт, що вірменське населення Анатолії зазнало жорстокого нищення. У контексті націоналістичного

конфлікту між младотурецькими панівними класами, що бажали подолати отоманську ідентичність імперії й надати турецького національного характеру державі, та ірредентистськими прагненнями вірменських панівних класів, розгорнулося переслідування цілого народу. Не бракувало також і релігійних мотивувань цього геноциду, що викликав мучеництво багатьох вірменських християн, а водночас, і багатьох інших людей, що належали до іншої давньої близькосхідної Церкви – сирійської. Вважається, що було винищено третину сирійського населення Тур Абдіна та вілайета Д'ярбакир, близько вісімдесяти тисяч осіб²¹. Завдяки релігійній та національній ідентичності, народи, що були підлеглими Порті, намагалися добитися панування у отоманському світі, де, як відомо, діяла система мілетів²². Тому національна боротьба при необхідності набувала релігійного характеру. З іншого боку, “младотурки” для мобілізації мас турецьких селян, чия національна ідентичність була надто слабкою, якщо взагалі існувала, та курдських племен не могли вдаватися до малозрозумілих мотивацій націоналістичного типу і повинні були звертатися до мотивацій релігійного характеру, таких як захист ісламу. Боротьба з вірменами мала стати священною війною, джихадом. Однак ішлося не стільки про створення єдиного мусульманського антихристиянського фронту, скільки про використання “мусульманських релігійних мотивувань для здійснення націоналістичної операції, типової етнічної чистки”²³. Багато хто із церковнослужителів та звичайних мирян був убитий за те, що відмовлявся зректися християнської віри та прийняти іслам. Вірмени та сирійці, православні й католики загинули у ті драматичні місяці 1915–1916 років. Багатьом навернення в іслам, можливо, дозволило б врятуватися, проте більшість відмовилася.

Вірменський католицький єпископ Д'ябакіра Андреа Челебян, був викрадений разом із групою віруючих і вивезений з міста на берег ріки Тігр. Там єпископа закопали по груди, залишивши вільною лише праву руку. Жандарми почали забивати його камінням і потім примушували віруючих проходити перед своїм конаючим учителем, аби отримати благословіння та поцілувати його перстень. Зрештою, єпископ Челебян був похований під камінням, яким його закидали²⁴. Жорстоке переслідування, тортури, приниження, смерть, супроводжувану глузуванням катів, зазнало багато християн цього століття; вони належали до різних конфесій. Єпископ Тобольський та Сибірський Гермоген (Долганєв) після арешту був вивезений пароплавом на річку. Ієромонах Дамаскін розповідає: “Близько опівночі більшовики вивели о. Петра Кареліна на палубу, прив'язали

до нього два гранітних камені та скинули у воду. Опівночі єпископа Гермогена вивели з трюму на палубу. До останньої хвилини він творив молитву. Коли кати перев'язували вірьовкою камінь, він смиренно благословив їх. Зв'язавши владуку та прикріпивши до нього на короткій вірьовці камінь, убивці зіштовхнули його у воду"²⁵. Це сталося 16 червня 1918 року.

Отець Данило Даджані, албанський єзуїт, був засуджений режимом на смерть після тюремного ув'язнення та катувань, про які розповідає свідок: "Це було у січні 1946 року, в ніч, присвячену тортурам... Із зв'язаними руками та ногами я мусив стояти у підвалі, до якого мене кинули... Під сходами був туалет, без дверей, жахливо брудний та нестерпно смердючий. І там я помітив темну тінь, що ворушилася... Я попросив у охоронця дозволу піти до туалету. Після численних прохань він дозволив і розв'язав мені ноги. Коли я увійшов у той закапелок, де не тільки людські істоти, але навіть і тварини не змогли б перебувати понад кілька секунд, тінь, що привертала мою увагу підповзла ближче. Я не зміг пізнати хто це, тому що було темно і обличчя незнайомця було спотворене тортурами. Із сутани я зрозумів, що це католицький священик. Руки його були зв'язані... Трохи пізніше... прийшли охоронці і повели його "нагору". На тюремному жаргоні це означало допит і катування. Ми всі троє забули про свою долю і думали про цього нещасного священика і про те, що буде з ним "нагорі". Незадовго перед світанком ми почули, що охоронці привели його вниз. Вони кинули його до наших ніг, він не ворушився. Охоронці намагалися доволочити його до конури під сходами, але не дійшли, тому що задихалися від смердючого повітря. Вони кинули його на цементній підлозі перед нами. Він не ворушився, лише іноді стогнав. Сутана його була вся у крові, що стікала з його очей та обличчя: очевидно, його катували електричним струмом, саме він викликав такий ефект. У нього не було ані взуття, ані шкарпеток, і його зранені ноги розпухли. Іноді здавалося, що він мертвий. За кілька годин він почав рухатися. Він подивився на нас (...) Під час обіду один із нас одержав передачу від сім'ї і зумів пригостити його апельсином так, що охоронець нічого не помітив. Але священик відмовився, на наш величезний подив: "Ні, синку, їж сам. Ти молодий, тобі більше треба". Цей вчинок людини Божої у той жахливий момент був настільки неймовірним, настільки людським, настільки сміливим для всіх нас, молодих. Незабаром охоронці взяли його та відвели до того жахливого темного місця, повного слизьких екскрементів. Тільки згодом дізнався я, хто ця людина, що зазнала таких нелюдських катувань, відважно зберігши свою людську гідність, не давши собі опуститися і не

зламавшись духом, – це був отець Даджані, мій старий викладач, мученик, якого я не зумів упізнати, настільки він був змучений тортурами”²⁶.

Андреа Ріккарді підкреслював, що “переслідування християн показують нелюдський, жорстокий, нестерпний, жахливий лик двадцятого століття”²⁷. В історії ХХ століття християни свідчать про іншу логіку, відмінну від логіки насильства, помсти, репресій. Логікою примирення та прощення гонителів і в момент смерті характеризувалося свідчення християн. Митрополит Київський Володимир (Богоявленський) перед розстрілом благословив хресним знаменням своїх убивць²⁸. Ліванський семінарист Газібе Кайруз, убитий 1984 року на дорозі до свого селища, після погроз на свою адресу, писав у своєму заповіті: “Благаю вас лише про одне: простіть тих, хто мене убив. Простіть від усього серця і простіть разом зі мною, щоб кров моя, хоча і кров грішника, стала спокутою гріхів Лівана, проскуркою для причастя, змішаною з кров’ю жертв, що загинули з усіх боків та з усіх релігій, ціною миру і любові, і розуміння, втрачених для нашої батьківщини і для всього світу... Моліться, моліться, моліться і любіть ворогів ваших”²⁹. Казимира Грелевського, священника єпархії Сандомеж (тепер Радом), було заарештовано нацистами 6 січня 1941 року та депортовано до концтабору Дахау, де, за свідченням очевидця, його вбито блоковими: “Отець Казимир трохи звівся, осінив себе хресним знаменням перед тим, хто побив його, і сказав: “Хай простить тебе Бог”. При цих словах блоковий накинувся на отця Казимира, знову побив його і закричав: “Зараз я відправлю тебе до твого Бога!”. Його повісили у таборі 9 січня 1942 року. Перед смертю він закликав мучителів: “Любіть Господа!”³⁰.

Багато хто з віруючих зробив вибір не відмовлятися од вірності християнській вісті. Митрополит Петроградський Веніамін (Казанський) писав у своєму листі, адресованому одному зі своїх благочинних за кілька днів до розстрілу: “Часи змінилися, відкривається можливість терпіти заради Христа від своїх та чужих. Важко, тяжко страждати, але по мірі наших страждань надмірна і втіха від Бога. Важко переступити цей Рубікон і цілком віддатися волі Божій. Коли це звершиться, тоді людина бзмірно втішна, не відчуває найжорстокіших страждань... Тепер час суду. Люди й заради політичних переконань жертвують усім. Подивіться як тримаються есери і т.п. Чи то ж нам, християнам, та ще й ієреям, не виявляти подібної мужності навіть до смерті...”³¹. До слів митрополита приєднуються слова італійського священника, убитого фашистами 1923 року, отця Джованні Мінцоні, який в останній бесіді зі своїм

сповідником за кілька днів до смерті сказав: “Мене звинувачують у духовному впливі на селище... Але що мені робити, якщо люди мене люблять? Як колись я готовий був віддати своє молоде життя за врятування батьківщини, і був щасливий, якщо воно могло для чогось знадобитися, так і тепер, але помічаю, що іще жорстокіша битва чекає на мене: ми готуємося до боротьби, завзято, із священною та божественною для нас зброєю перших християн – молитвою і добротою. Відступити – означає відмовитися від свого священного покликання. Із відкритим серцем та молитвою за переслідувачів на вустах, яка, сподіваюся, ніколи не згасне, я чекаю бурі, переслідування, можливо, смерті для торжества справи Христової. Релігія визнає не догідливість, а мучеництво”³².

Отець Павло Флоренський писав у листі від 13 лютого 1937 року: “Доля величі – страждання... Ясна річ, світ влаштований так, що *давати* світові можна не інакше, як розплачуючись за це стражданнями та гонінням. Чим безкорисливіший дар, тим жорстокіші гоніння і тим суворіші страждання. Таким є закон життя, основна його аксіома... За свій же дар величі доводиться розплачуватися своєю кров’ю”³³. Ця велич християн цілком відбивається у досвіді мучеників XX століття. Андреа Ріккарді говорив про мучеників XX століття: “Це фреска, як я говорив, що зображує лагідних людей, які не вдаються до насильства, вона зображує тих, кого переслідують, убивають за те, що вони називають себе християнами. Безсумнівно, це світ слабких та переможених. Історія їхнього убивства – це історія їхньої слабкості та поразки. Проте в умовах великої слабкості ці християни виявили особливу силу, духовну та моральну: вони не зреклися віри, своїх переконань, служіння іншим, Церкви, аби зберегти своє життя та забезпечити виживання. Вони виявили велику силу в умовах крайньої слабкості та величезного ризику. Це реальність історії християнства. Про цю реальність покликаний міркувати християнин XXI століття, щоб зрозуміти, в чому “сила” християнства. Але реальність необхідна і для роздумів тих, хто хоче краще зрозуміти історію минулого століття”³⁴.

Отець Альдо Меї, настоятель парафії в єпархії Лукка в Італії, був заарештований німцями під час Другої світової війни у своєму храмі відразу після богослужіння і привезений до Лукки. Там його катували, але, навіть закривавлений, він не припиняв молитися та усміхатися. Одна черниця, яку впустили до в’язниці, почула, як він у молитві пропонував своє життя за братів та священників. Архієпископ попросив дозволу відвідати його у в’язниці, але йому відмовили. Отця Альдо

Меї судили та звинуватили у наданні притулку євреям у своєму домі, в тому, що він подавав таїнства партизанам та переховував радіоприймач. Його засудили до страти. У своєму духовному заповіті він писав: “Я вмираю у темній аурі ненависті, я той, хто бажав жити тільки для любові! “Бог є любов” і Бог не вмирає. Не вмирає Любов! Я вмираю, молячись за тих, хто вбиває мене. Я вже трохи постраждав за них... Це час великого прощення Божого! Бажаю мати милосердя, тому обіймаю цілий світ, уражений гріхом, – духовними обіймами милосердя. Хай прийме Господь жертву цього маленького незначного життя у спокуту багатьох гріхів – і для освячення священників”. Увечері 4 серпня 1944 року люди бачили, як він проходив вулицею Лукки у супроводі трьох німецьких вояків. Він ішов з лопатою на плечі... За мурами міста він викопав собі могилу, біля краю якої його прошили кулями. Він мав тридцять три роки³⁵.

Молитва була джерелом сили християн у стражданні. Отець Роман Брага був членом “Неопалимої Купини”, групи румунських православних інтелігентів, що збиралися в монастирі в Бухаресті та відкривали основи людської особистості в Ісусовій молитві та ісихазмі. Групу переслідував комуністичний режим і її члени потрапили до в’язниці, дехто з них загинув. Отець Брага розповідав про своє духовне життя у в’язниці: “У комуністичних в’язницях... особливо в той рік ізоляції... треба було заглибитися в себе, аби надбати внутрішні горизонти, без яких я збожеволів би... У мене були деякі уявлення про молитву, ...але вони були, в основному, теоретичними. Можу сказати, що в ті важкі часи я займався творенням Ісусової молитви дуже напружено. Так я відкрив красу духовного життя. І воно мені дуже сподобалось! За кілька місяців до цього я боявся збожеволіти від самотності”³⁶. Католицький єпископ Кантона, Доменіко Денг Йімінг, що провів двадцять два роки в режимі повної ізоляції в китайських тюрмах, згадував: “Щодня я молився, думав та співав гімни: і таким чином у мене не залишалося ані хвилини вільного часу. Ці духовні вправи, повторювані щодня, підтримували мене у довгі роки ув’язнення, давали мені силу подолати всі страждання, як фізичні, так і духовні, і зробили спокійним моє серце... Ці думки та почуття радості, це світло в глибині серця завжди підтримували мій дух упродовж двадцяти двох нескінченних років мого життя у в’язниці”³⁷.

Арнім І. Вегнер, санітар німецької армії на Близькому Сході та свідок страждань вірменського народу, розповідав про свою зустріч з одним вірменським православним священником: “Ближче до вечора

(у Мескені 15 жовтня 1916 року) я сідаю зі священником, отцем Арсланом Дадшаном, біля входу у намет і розпитую про його страждання, про вісімсот сімей з міста, разом з якими він був депортований, про тисячі, яких він поховав у пустелі, серед яких були двадцять три священники та один єпископ... Потім я знову чую голос священника, який із тугою питає мене: "Може, ви зустрічали вірменів у містах Євфрата?... Ми помremo, ми знаємо це". Він дивиться на свою подерту одержу: "Раніше я був священником, тепер – ягня, яке ведуть на заклання"³⁸. Багатьох християн XX століття повністю лишали людської гідності, знищували, намагалися стерти навіть пам'ять про них. Німецький католицький богослов Карл Рахнер підкреслював відмінність "між титанічним бажанням смерті Ігнатія Антиохійського... та згасанням, майже безликим, невидимим, якогось мученика XX століття"³⁹. У таких умовах перебував багато хто із християн у концтаборах, які були, за висловом Софського, "зворотним боком сучасності"⁴⁰. Італійський священник отець Анджелі у своєму свідченні про життя священників у концтаборі Дахау писав: "...серед католицьких священників з усіх країн, протестантських пасторів, православних попів, усіх священників у чистому вигляді – без влади, прикрас та привілеїв, – які страждали від голоду та холоду, змучених блошицями та страхом, позбавлених гідності, крім невидимої гідності священства, ми вчилися відкривати сутність життя та віри"⁴¹.

Православні, протестанти й католики часто страждали поруч. Усі християнські громади зазнали насильства, і часто в місцях страждань християни, що належали до різних конфесій, були разом, були єдині. Як писав Ріккарді, "в ситуаціях страждання та мучеництва християни знову відкрили спільне коріння своєї віри, жили ним і відчували щось більше, ніж можна зрозуміти в нормальному житті Церков"⁴². Отець Анджелі згадував лекції на релігійні теми, які читали в Дахау різні в'язні: "Дуже зворушливо говорив також знаменитий протестантський пастор Ніємоллер, стверджуючи необхідність возз'єднання Церкви Христової, що століттями роздиралася з різноманітних політичних та егоїстичних причин. Він заявляв, що ці причини розділу нині історично пережиті, і залишається спільна основа страждання, викликаного язичництвом, що відроджується, і залишається необхідність спільної боротьби, щоб перемогти зло"⁴³. 21 січня 1945 року отець Джузеппе Джіротті, італійський домініканець, котрий згодом помер в Дахау, у тому ж концтаборі виголосив проповідь наприкінці тижня молитви за єдність християн, в якій сказав: "Ні для кого не секрет, що єдність Церков та громад максимально необхідна

в наші дні... Церква була, є і завжди буде єдиним пристановищем почуття людяності, любові та милосердя; пристановищем істини, принципів правоти, цивілізації і культури... Ця надзвичайна місія Церкви в найважчий нинішній момент історії, дорогі браття, не може бути здійсненою, якщо віруючі у Христа, єдині в душі Церкви..., залишатимуться розділеними у видимому її тілі через розколи та розділи”⁴⁴.

Ніку Стейнхардт, великий румунський мислитель, котрий навернувся у християнство у православній Церкві, розповідає про страждання перебування у в’язниці, яке він ділив разом зі східними католиками та православними. Він розповідає про своє хрещення 1960 року у в’язниці, у камері, в якій він перебував із православним монахом та двома греко-католицькими священиками: “Троє священиків радилися між собою і потім прийшли спитати мене: ким я хочу бути, католиком чи православним? Я відповідаю без сумнівів: православним. Дуже добре. Мене хрестить монах. Але два греко-католики присутні на хрещенні і я проказую Символ віри разом із католицькими священиками, як на знак поваги до їхньої віри, так і засвідчуючи, що ми хочемо віддати життя справі зближення між церквами в ім’я понтифікату Івана XXIII”⁴⁵.

Спільні переслідування, в’язниця або ув’язнення до концтаборів зближало багатьох християн. Кинута до Соловецького табору Ольга Яфа, православна, писала в рукописних спогадах: “Об’єднавшись в одному зусиллі, йшли поряд – ще молодий, очевидно дуже короткозорий католицький єпископ, поголений, у круглих окулярах, – та сухенький, знесилений дідусь із білою бородою – православний єпископ – старий днями, але сильний духом, що з неослабним старанням напірав на віз... Тим із нас, кому поталанить колись повернутися звідси у світ, випаде на долю свідчити людям про те, що бачимо ми зараз... А бачимо ми відродження чистої та стрункої віри перших християн, бачимо – возз’єднання церков – у особі православних та католицьких єпископів, які одноставно беруть участь у подвигах – возз’єднання в любові та смиренні...”⁴⁶.

Михайло Новосьолов писав до своїх друзів із підпілля в січні 1924 року: “Отже, хрест – ось основа християнства, основа Церкви, сила, що перемагає світ та світоправителів темряви століття сього. Хрест – шлях Спасителя, він же – шлях для Його учнів; Глава Церкви та члени її нероздільно пов’язані між собою єдністю шляху – єдністю страждання та слави, умирання та воскресіння... Такою є сила, таким є значення крові, що проливається за Істину! На крові Сина Божого

збудувалася Церква, кров'ю синів Божих укріпилася та розширилася, перемагаючи незчисленні каверзи споконвічного ворога Божого, князя світу сього... “Таємниця беззаконня” (2 Сол., 2, 7), що розкривається в наші дні з винятковою силою та у своєрідних формах, не повинна бентежити істинних чад Церкви, які вірять у непохитність “дому Божого”... Отже, не сумуйте, друзі мої, бачучи потрясіння, які переживає наша Церква: вони необхідні для лікування церковного тіла, ураженого ранами численними та застарілими. Істинно, не сумуйте, а краще здивуйтеся великій мудрості Божій, що перетворює дію “таємниці беззаконня” на перемогу “таємниці благочестя”, – бо в той час, як вороги Церкви Божої дихають сатанинською ненавистю до неї і вживають усіх зусиль, аби винищити на землі пам'ять про Наречену Христову, остання, обтрушуючи із себе різноманітний бруд, що прилип до її одежі, починає являти дедалі проясненіший світлий лик свій. Таємниче руками нечестивих Господь творить святу та благодіючу волю Свою, омиваючи сповідальницькою та мученицькою кров'ю Свою наречену”⁴⁷.

Досвід мучеництва записаний у глибині історії Церков XX століття. Їхні стосунки відмічені цим спільним шляхом, ще багато в чому невідомим, що потребує глибокого розуміння та сприйняття. Є спільний досвід переслідувань, страждань та мучеництва, що залишив слід і виявляється в історичному дослідженні та пам'яті. Ця спадщина не може не впливати на стосунки між Церквами. Про це мріяв православний вірменський патріарх Стамбула Завен, що послав до папського представника делегата, аби висловити вдячність за допомогу, надану Святим Престолом вірменам, яких переслідували: “...він дякував мені гарячими словами і говорив, що Патріарх має надію, що ця кров стане цементом, який об'єднає дві Церкви”⁴⁸.

ПРИМІТКИ

¹ Див. E.J.Hobsbawm, *Age of Extremes – The Short Twenties Century 1914–1991*. London, 1994; F.Furet, *Le passé d'une illusion*, Paris, 1995.

² Див. A.Riccardi, *Intransigenza e modernità. La Chiesa cattolica verso il terzo millennio*, Roma-Bari, 1996, pp. 92–102.

³ P.Agosti-G.Borghese, *Mi pare un secolo: ritratti e parole di centosei protagonisti del Novecento*, Torino, 1992.

⁴ A.Riccardi, *Il secolo del martirio*, Milano, 2000, p.11.

⁵ Див. Православный Свято-Тихоновский богословский институт, *За Христа пострадавшие. Гонения на Русскую Православную Церковь. 1917–1956. Биографический справочник /книга первая, А-К/* издание подготовлено авторским коллективом ПСТБИ под руководством и общей редакцией прот. В.Воробьева, Москва, 1997.

⁶ Див. Игумен Дамаскин (Орловский), *Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним*, 4 книги, Тверь, 1992–2000.

⁷ A.Riccardi, *Il secolo del martirio* цит., p.12.

⁸ Giovanni Paolo II, *Tertio Millenio Adveniente*, Città del Vaticano, 1994, p.43.

⁹ Див. Е. Poulat, *L'ère postchrétienne*, Paris, 1994.

¹⁰ Там же, p.211.

¹¹ Там же.

¹² О. Клеман, *Беседы с Патриархом Афинагором*, Брюссель, 1993, с.172.

¹³ Там же, с.173.

¹⁴ N.Kauchtchilaschwili, *mat' Marija, il cammino di una monaca. Vita e scritti* | примітки та за ред. А.Mainardi, Magnano (BI), 1997, pp.197–199.

¹⁵ Е. Poulat, цит., p.124

¹⁶ М. Вострышев, *Патриарх Тихон*, Москва, 1997, с.291.

¹⁷ Послание Святейшего Патриарха Тихона об анафематствовании творящих беззакония и гонителей веры и Церкви Православной – 19.01(01.02)1918 / *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея Руси, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943/* составитель М.Е. Губонин, Москва, 1994, с.82.

¹⁸ Передмова Святішого Патріарха Московського і всія Русі Олексія II // Игумен Дамаскин (Орловский), *Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия*, цит. книга 2, Тверь, 1996, с.3.

¹⁹ Открытое письмо Святейшего Патриарха Тихона священнику Томской епархии Бийского уезда села Усть-Каменского Истока Николаю Троицкому – 30.01 (12.02) 1918 // *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея Руси* цит., стр.88.

²⁰ Див. J.Bryce. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916*, London, 1916; J.Lepsius, *Deutschland und Armenien (1914–1918)*, Sammlung Diplomatischen Aktenstücke, Potsdam, 1919; Y.Ternon, *Les Arméniens, histoire d'un génocide*, Paris, 1977; G.Chaliand-Y.Ternon, *Le génocide des Arméniens*, Bruxelles, 1984; V.Dadrian, *Histoire du génocide arménien*, Paris, 1996; M.Impagliazzo, *Una finestra sul massacro. Documenti inediti sulla strage degli armeni (1915–1916)*, Milano, 2000. Про турецьку історіографію щодо вірменського питання див. I.C.Chkaya, *Le peuple arménien et les tentatives de reduire le peuple turc en servitude*, Ankara, 1971; K.Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, New York, 1985; B.N.Simsir, *Aperçu historique sur la question arménienne*, Ankara, 1986; E.Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Istanbul, 1988. Әәә. Әәәәә K.K.Banghdjian, *Le Problème arménien. Du négativisme turc à l'activisme arménien. Où est la solution?*, Montréal, 1985; Y.Ternon, *Enquête sur la négation d'un génocide*, Marseille, 1989.

²¹ Див. C.Séris, *Les Syriens orthodoxes et catoliques*, Maresdous, 1988.

²² Див. *Christian and Jews in the Ottoman Empire*, 2 томи, New York – London, 1982; A.Riccardi, *Mediterraneo*.

²³ A.Riccardi, *Il secolo del martirio* цит., p. 282.

²⁴ Там же, p. 283.

²⁵ Игумен Дамаскин (Орловский), *Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия* цит., книга 2, стр. 174–175.

²⁶ O. Rance, *Albanie. Ils ont voulu tuer Dieu. La persécution contre l'Eglise catholique (1944-1991)*, Mareil-Marly s.d., pp. 246-248.

²⁷ A.Riccardi, *Il secolo del martirio* цит., p. 13.

²⁸ Див. Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт, *За Христа пострадавшие* цит., книга перша, с. 260-261.

²⁹ A.Riccardi, *Il secolo del martirio* цит., p. 306.

³⁰ T. Kaczmarek – F.Peloso, *Luci nelle tenebre. 1108 martiri della Chiesa in Polonia: 1939-1945*, Varsavia, 1999, pp. 73-74.

³¹ М. Польский, *Новые мученики российские*, том II, Jordanville, 1957, с. 294.

³² *Sull'esempio di don Minzoni e dei suoi confratelli chiedete solo la libertà di amare nella misura di Dio* || *Il Osservatore Romano*, 24-25 вересня 1990 року.

³³ Лист Павла Олександровича Флоренського Ганні Михайлівні Флоренській – 13.02.1937 №91 || Священник Павел Флоренский, *Сочинения в четырех томах*, том 4, *Письма с Дальнего Востока и Соловков*, Москва 1998, с.663-665.

³⁴ A.Riccardi, *Il secolo del martirio* цит., p.12.

³⁵ Архив Комиссии по Новомученикам – Рим, IV/19-15972.

³⁶ R.Braga, "Ogni monaco ha un segreto con Dio", Roma 1999, p.62.

³⁷ A.Riccardi, *Il secolo del martirio* цит., p. 235.

³⁸ *Armin T. Wegner e gli Armeni in Anatolia, 1915 – Armin T. Wegner and the Armenians in Anatolia, 1915*, Milano 1996, p.133.

³⁹ K.Rahner, *Sulla teologia della morte. Con una digressione sul martirio*, Brescia, 1965, p.106.

⁴⁰ Див. W. Sofsky, *L'Ordine del terrore. Il campo di concentramento*, Roma-Bari, 1995, pp.409-417.

⁴¹ Свідчення отця Роберто Анджелі // *Aspetti religiosi della Resistenza*, Torino, 1972, p.107.

⁴² A.Riccardi, *Il secolo del martirio* цит., p.15.

⁴³ R.Angeli, *Vangelo nei lager. Un prete nella resistenza*, Firenze, 1964, p.145.

⁴⁴ V.Morello, *Morire per i "fratelli maggiori". Una vita nella carità fino al martirio. Padre Giuseppe Girotti (o.p. Alba 1905 – Dachau 1945)*, Bologna, 1995, p.154.

⁴⁵ N.Steinhardt, *Diario della felicità*, Bologna, 1995, p.116.

⁴⁶ Рукопис "Авгуровы острова" в Санкт-Петербурзі зберігається в ОР ГРБим.

⁴⁷ Лист М.О. Новосолова, 2 січня 1924 року // М.А.Новоселов, *Письма к друзьям*, Москва, 1994, с.111, 114 та 120,121.

⁴⁸ A.Riccardi, *Benedetto XV e la crisi della convivenza nell'impero ottomano* || *Benedetto XV e la pace*, під ред. G.Rumi, Brescia, 1990, p.190, p.101.